

กลยุทธ์การปรับตัวคงอยู่ในอาชีพที่มีการเกษตรเป็นฐานของ ครัวเรือนเกษตรกร : การศึกษาทฤษฎีฐานราก

Coping Strategy Approaches to the Persistence in Career with Farm Based of Farm Households : Grounded Theory Study

ชนินทร์ แก้วกะตา¹ และ ยศ บริสุทธิ์^{1*}

Chanin Kaewkhata¹ and Yos Borisutdhi^{1*}

บทคัดย่อ: อาชีพเกษตรเป็นอาชีพหนึ่งที่มีความเปราะบางเพราะต้องพึ่งพิงปัจจัยที่เกี่ยวข้องจำนวนมาก ด้วยเหตุนี้ทำให้สมาชิกครัวเรือนเกษตรกรจำนวนมากออกจากอาชีพเกษตรไปสู่อาชีพอื่น อันเป็นผลให้สัดส่วนโดยรวมผู้ประกอบการอาชีพในภาคเกษตรในประเทศไทยลดลง แต่อย่างไรก็ตาม ในบางพื้นที่ที่มีสัดส่วนของผู้ประกอบอาชีพในเกษตรเพิ่มขึ้น จึงเกิดคำถามวิจัยว่า เป้าประสงค์และกลยุทธ์การปรับตัวยังคงอยู่ในอาชีพเกษตรของครัวเรือนเกษตรกรเป็นอย่างไร โดยได้เลือกจังหวัดศรีสะเกษเป็นพื้นที่ศึกษาซึ่งเป็นพื้นที่ 1 ใน 6 จังหวัดของภาคตะวันออกเฉียงเหนือที่มีสัดส่วนผู้ประกอบการอาชีพเกษตรเพิ่มขึ้น โดยใช้เทคนิคการประเมินสภาวะชนบทเป็นวิธีการในการศึกษาเพื่อเลือกพื้นที่ระดับอำเภอและหมู่บ้านตามลำดับเพื่อเป็นตัวแทนพื้นที่ศึกษา และใช้การศึกษาทฤษฎีฐานรากในการรวบรวมและวิเคราะห์ข้อมูลระดับครัวเรือนเกษตรกรและชุมชน จากการศึกษาค้นพบทฤษฎีฐานราก ว่า (1) การประกอบอาชีพของครัวเรือนเกษตรกรเป็นการประกอบอาชีพที่มีการเกษตรเป็นฐาน โดยมีเป้าหมายเพื่อให้ครัวเรือนสามารถดำรงชีพได้ (2) รายได้จากการประกอบอาชีพทางการเกษตรที่ครัวเรือนได้รับ เป็นตัวแปรที่สำคัญยิ่งที่ทำให้สมาชิกในครัวเรือนบางส่วนไปประกอบอาชีพอื่นควบคู่กับอาชีพเกษตรมากขึ้นน้อยเพียงใด และสำหรับ (3) กลยุทธ์ในการปรับตัวคงอยู่ในอาชีพที่มีการทำการเกษตรเป็นฐานเพื่อให้ครัวเรือนสามารถดำรงชีพได้ตามเป้าหมายนั้น พบว่า มี 4 แนวทาง โดย กลยุทธ์เชิงรุก ได้แก่ การปรับปรุงพื้นที่ทำการเกษตรให้เหมาะสมและแสวงหาพื้นที่ใหม่ (ซื้อหรือเช่า) ในการทำการเกษตร และการสนับสนุนให้สมาชิกในครัวเรือนเกษตรกรไปประกอบอาชีพอื่นที่มั่นคงกว่าโดยยังมีสมาชิกในครัวเรือนบางคนยังคงทำการเกษตร ส่วนกลยุทธ์เชิงรับ ได้แก่ การปรับกิจกรรมการเกษตรของครัวเรือนให้สอดคล้องกับแนวโน้มความต้องการของตลาดในแต่ละฤดูกาลหรือช่วงของการผลิต และการปรับบทบาทหน้าที่ของแรงงานบางคนในครัวเรือนที่ทำการเกษตรอยู่แล้วให้ทำการเกษตรเป็นบางเวลาพร้อมกับการมุ่งไปทำอาชีพอื่นมากขึ้น ดังนั้น ในการส่งเสริมความมั่นคงในการประกอบอาชีพเกษตร ภาคส่วนที่เกี่ยวข้องควรให้ความสำคัญกับการช่วยให้เกษตรกรบรรลุเป้าหมายของครัวเรือน คือ การประกอบอาชีพเพื่อให้ครัวเรือนสามารถดำรงชีพได้โดยมีการเกษตรเป็นฐาน โดยให้ความช่วยเหลือเกษตรกรที่สอดคล้องกับแนวทางเชิงกลยุทธ์ในการปรับตัวของครัวเรือนเกษตรกร

คำสำคัญ: การคงอยู่, ทฤษฎีฐานราก, อาชีพเกษตร, อาชีพ, เกษตร, ดำรงชีพ, แรงงาน, รายได้

¹ คณะเกษตรศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น จังหวัดขอนแก่น 40002

¹ Faculty of Agriculture, Khon Kaen University, Khon Kaen 40002, Thailand

* Corresponding author: yosboris@kku.ac.th, yospure@gmail.com

ABSTRACT: Farming careers are one of high vulnerability occupation due to reliance to several factors related. Hence, many farmer households left farming to other occupations. As a result, rapid decrease in proportions of farmer who working in farming sector in Thailand were decreased. However, some areas the proportion was increased. Lead to the question that what goals and coping strategies approach in the persistence in farming career of farmer. By selecting Si Sa Ket province as a study site, which is one of the six provinces in the Northeast of Thailand where farmers who work in farming sector proportion has been increasing. This study used rural appraisal technique for selecting study site representative and using grounded theory study for data collection and analysis of farm households and village levels. The results showed grounded theory that: (1) the occupations of farm households with farming based careers and the occupation targets to survival livelihood of households, (2) the income from farming that households receive were extremely varies affecting to the family member work as farmers coupled with other jobs more or less, (3) the coping strategy approaches to persistence in the career by farming based for households' survival according to their targets found that four approaches included: active coping strategy approaches; farmland improvement and find (buy or rent) new farmland for farming, and encourage members of the household to another career as a stability income and also has some family members continue farming, active coping strategy approaches; farming activity improvement under the trend of marketing demand in each season or duration, and farming activity improvement in each season under the trend of marketing demand. Therefore, to promote security in farming career, stakeholders should focus on helping farmers meet the targets of their household with is occupation for households' survival on farming based careers by assisting farmers in line with the strategic adjustment of farm household conforms.

Keywords: persistence, grounded theory, farming careers, occupation, agriculture, survival livelihood, labor, income

บทนำ

การเกษตรเป็นรากฐานของสังคมและเศรษฐกิจของไทย อย่างไรก็ตามการคงอยู่ในอาชีพเกษตรกรรมถึงผู้ทำงานในภาคเกษตรพบว่ามีความโน้มถ่วงลดลง (สำนักงานสถิติแห่งชาติ, 2554) ถึงแม้การเกษตรเป็นรากฐานของสังคมและเศรษฐกิจของไทยที่สำคัญเพียงใด แต่บุคคลในยุคโลกาภิวัตน์ที่มีความเป็นปัจเจกมากขึ้น กล้าคิด และทำตามความคิดของตนเอง นิยมและให้ความสำคัญกับวัตถุที่วัดกันเป็นตัวเงินมากกว่าคุณค่าที่เป็นความสุข ความสัมพันธ์ และการเกื้อกูลกัน (อานันท์, 2549) ซึ่งท่ามกลางสถานการณ์ดังกล่าวนี้การผลิตทางการเกษตรของไทยซึ่งผู้ผลิตส่วนใหญ่เป็นเกษตรกรรายย่อยโดยมีครัวเรือนเกษตรกรเป็นหน่วยผลิตหลักอยู่ในชุมชนนั้นกำลังเปลี่ยนแปลงไป แต่การเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นนั้นสะท้อนให้เห็นว่าการคงอยู่ในอาชีพเกษตรกำลังเผชิญกับความเปราะบาง (vulnerability) จนครัวเรือนต้องปรับกลยุทธ์เพื่อความอยู่รอดในหลายรูปแบบเพราะขาดความมั่นคงในวิถีการดำรงชีวิต (livelihood insecurity) เมื่อต้องเผชิญกับความเสี่ยง (ฉัตรทิพย์, 2553)

อย่างไรก็ตาม ถึงแม้สัดส่วนผู้ทำงานในภาคเกษตรโดยภาพรวมของไทยมีความโน้มถ่วงลดลง แต่ยังมี

เกษตรกรหรือครัวเรือนเกษตรกรจำนวนหนึ่งได้ปรับตัวเพื่อคงอยู่ในการประกอบอาชีพที่มีการเกษตรเป็นฐาน ดังเห็นได้จากในภาคตะวันออกเฉียงเหนือมี 6 จังหวัดที่มีสัดส่วนผู้ทำงานในภาคเกษตรเพิ่มขึ้น ได้แก่ จังหวัดกาฬสินธุ์ จังหวัดชัยภูมิ จังหวัดมหาสารคาม จังหวัดมุกดาหาร จังหวัดเลย และจังหวัดศรีสะเกษ เมื่อพิจารณาเฉพาะจังหวัดศรีสะเกษ พบว่า ในปี 2552 จังหวัดศรีสะเกษมีสัดส่วนมากถึงร้อยละ 69 ซึ่งเป็นสัดส่วนที่มากที่สุดในประเทศ (สำนักงานสถิติแห่งชาติ, 2554) การศึกษานี้จึงมีคำถามวิจัยว่า เป้าประสงค์และแนวทางเชิงกลยุทธ์ในการปรับตัวยังคงอยู่ในอาชีพเกษตรของครัวเรือนเกษตรกรเป็นอย่างไร ซึ่งคำตอบที่ได้จากการศึกษานี้สามารถนำไปเป็นแนวทางในการกำหนดนโยบายในการส่งเสริมช่วยเหลือ และสนับสนุนอาชีพที่เกี่ยวข้องกับครัวเรือนเกษตรกรให้ครัวเรือนเกษตรกรสามารถพึ่งตนเองได้มากขึ้น

วิธีการศึกษา

1. การเลือกพื้นที่ศึกษาและการรวบรวมข้อมูล

การศึกษานี้ได้ดำเนินการในช่วงเดือนเมษายน 2555 ถึง มิถุนายน 2556 โดยมีขั้นตอนดังนี้

1.1 การเลือกพื้นที่ศึกษา

ใช้วิธีการประเมินสภาวะชนบท ตามแนวคิดและวิธีการของกลุ่มวิจัยระบบการทำฟาร์มมหาวิทยาลัยขอนแก่น (สุจินต์ และสุเกสิณี, 2530) เป็นวิธีในการศึกษาเพื่อเลือกพื้นที่ศึกษา โดยได้เจาะจงเลือกจังหวัดศรีสะเกษเป็นพื้นที่เป้าหมายในการศึกษา ซึ่งในปี 2552 จังหวัดศรีสะเกษเป็นจังหวัดที่มีสัดส่วนผู้ทำงานในภาคเกษตรเพิ่มขึ้นและมีสัดส่วนมากที่สุดในประเทศ (สำนักงานสถิติแห่งชาติ, 2554) จากนั้นได้ทำการศึกษาบริบททั่วไปของจังหวัดพร้อมทั้งจำแนกกลุ่มอำเภอด้วยการนำข้อมูลรายได้เฉลี่ยของประชากรแต่ละอำเภอจากสำนักงานพัฒนาชุมชนจังหวัดศรีสะเกษ (2555) มาวิเคราะห์ควอร์ไทล์ (quartiles) เพื่อจำแนกอำเภอออกเป็น 4 กลุ่ม ได้แก่ กลุ่มอำเภอที่มีเศรษฐกิจดี ค่อนข้างดี ค่อนข้างไม่ดี และไม่ดี และได้สำรวจพื้นที่และเลือกอำเภอและหมู่บ้านเพื่อเป็นตัวแทนพื้นที่ศึกษาของแต่ละกลุ่มด้วยการสร้างประเด็นหัวข้อย่อย (sub-topics) เพื่อเป็นเครื่องมือในการศึกษาและรวบรวมข้อมูล (ยศ, 2551) โดยในการรวบรวมข้อมูลได้ทำการสังเกตและสัมภาษณ์ผู้รู้ (key informants) ด้วยการสุ่มให้ข้อมูลแบบสโนว์บอล (snowball sampling) เพื่อใช้เป็นข้อมูลประกอบการเลือกหมู่บ้านเพื่อเป็นตัวแทนพื้นที่ศึกษา โดยเริ่มต้นจากเกษตรอำเภอ พัฒนาการอำเภอ นายก อบต. จากนั้นจึงรวบรวมข้อมูลจากเกษตรกรผู้นำ ผู้นำชุมชน และผู้ที่เกี่ยวข้อง

จากข้อมูลของสำนักงานพัฒนาชุมชนจังหวัดศรีสะเกษ (2555) ประกอบกับการศึกษาสำรวจเบื้องต้นดังกล่าว การศึกษานี้ได้เลือกหมู่บ้านเพื่อเป็นตัวแทนพื้นที่ศึกษา ได้แก่ (1) หมู่บ้านที่มีเศรษฐกิจไม่ดี คือ บ้านทุ่งหลวง หมู่ 10 ตำบลห้วยตึกสูง อำเภอภูสิงห์ โดยในปี 2554 ประชากรมีรายได้เฉลี่ย 36,369 บาท/คน/ปี (2) หมู่บ้านที่มีเศรษฐกิจค่อนข้างไม่ดี คือ บ้านสำโรงเก่า หมู่ 9 ตำบลบักดอง อำเภอขุนหาญ ในปี 2554 ประชากรมีรายได้เฉลี่ย 42,073 บาท/คน/ปี (3) หมู่บ้านที่มีเศรษฐกิจค่อนข้างดี คือ หอนงคู หมู่ 5 ตำบลธาตุ อำเภอวังหิน โดยในปี 2554 ประชากรใน

หมู่บ้านมีรายได้เฉลี่ย 45,241 บาท/คน/ปี และ (4) หมู่บ้านที่มีเศรษฐกิจดี คือ บ้านคอนกาม หมู่ 8 ตำบลคอนกาม อำเภอยางชุมน้อย ซึ่งในปี 2554 ประชากรมีรายได้เฉลี่ย 50,042 บาท/คน/ปี

1.2 การศึกษาจำแนกประเภทครัวเรือนเกษตรกรเพื่อเป็นตัวแทนผู้ให้ข้อมูล

นำผลและประเด็นแนวคิดที่ได้จากการศึกษาเพื่อเลือกพื้นที่ศึกษาตามข้อ 1.1 มาเป็นพื้นฐานในการสร้างประเด็นหัวข้อย่อยเพื่อเป็นเครื่องมือในการศึกษา (ยศ, 2551) โดยในการรวบรวมข้อมูลได้ทำการสังเกตและสัมภาษณ์ผู้รู้ในทั้ง 4 หมู่บ้านพื้นที่ศึกษา ซึ่งการสัมภาษณ์ดังกล่าวได้สุ่มผู้ให้ข้อมูลด้วยเทคนิคเชิงทฤษฎี (theoretical sampling) ตามแบบของการศึกษาทฤษฎีฐานราก (Glaser and Strauss, 1967; Strauss and Corbin, 1998; Charmaz, 2006; นภาพร, 2539 และ ชาย, 2556) จากนั้นทำการจำแนกประเภทครัวเรือนเกษตรกรด้วยการใช้เทคนิคสามเส้า (triangulation technique) เพื่อให้เห็นถึงมิติความแตกต่างของประเภทครัวเรือนเกษตรกรแต่ละประเภท ผลการศึกษาทั้ง 4 พื้นที่ศึกษา พบว่า สามารถจำแนกประเภทครัวเรือนเกษตรกรได้เป็น 3 ประเภทหลัก 6 ประเภทย่อย ประกอบด้วย (1) ครัวเรือนที่ทำการเกษตรเพียงอย่างเดียว (2) ครัวเรือนที่ทำการเกษตรควบคู่กับอาชีพรับจ้าง ได้แก่ (2.1) ครัวเรือนที่ทำการเกษตรร่วมกับรับจ้างในภาคเกษตรในพื้นที่ (2.2) ครัวเรือนที่ทำการเกษตรร่วมกับรับจ้างนอกพื้นที่ (2.3) ครัวเรือนที่ทำการเกษตรร่วมกับรับจ้างทั้งในพื้นที่และนอกพื้นที่ (2.4) ครัวเรือนที่ทำการเกษตรร่วมกับประกอบอาชีพอื่นในพื้นที่ที่ไม่ใช่การรับจ้าง และ (3) ครัวเรือนที่ทำการเกษตรร่วมกับประกอบอาชีพอื่นนอกพื้นที่ที่ไม่ใช่การรับจ้าง โดยผลการศึกษาประเภทของครัวเรือนเกษตรกรนี้ใช้เป็นฐานประกอบการศึกษาในระดับครัวเรือนต่อไป

1.3 การรวบรวมข้อมูลระดับครัวเรือน

ทำการคัดเลือกตัวแทนครัวเรือนเกษตรกรแต่ละประเภทด้วยเทคนิคการสุ่มเชิงทฤษฎีและรวบรวมข้อมูลตามแบบของการศึกษาทฤษฎีฐานราก

โดยสุ่มจากครัวเรือนเกษตรกรละประเภทๆ ละ 3-4 ครัวเรือน รวมหมู่บ้านละ 12-16 ครัวเรือน รวมทั้งสิ้น 48 ครัวเรือน โดยใช้หลักสามเส้าช่วยในการพิจารณา ครัวเรือนที่มีฐานะทางเศรษฐกิจที่แตกต่างกัน ซึ่งใน ครัวเรือนเกษตรกรที่ศึกษาดังกล่าวมีผู้ให้ข้อมูล ประกอบด้วย เกษตรกรผู้ใหญ่ จำนวน 52 คน และบุตรหลานเกษตรกรที่มีอายุระหว่าง 10-25 ปี (ซึ่งเป็นวัยในช่วงเดียวกับยุวเกษตรกร) จำนวน 29 คน รวมทั้งสิ้น 81 คน โดยในการรวบรวมข้อมูลนี้ได้สร้างกรอบประเด็นเป็นเครื่องมือในการสัมภาษณ์ร่วมกับการสังเกต (ยศ, 2551)

1.4 การรวบรวมข้อมูลเพื่อสร้างความอึดตัวของข้อมูล

ทำการรวบรวมข้อมูลด้วยการสัมภาษณ์กลุ่มย่อยในแต่ละหมู่บ้านอีกครั้งเพื่อสร้างความอึดตัวของข้อมูล (salutation) โดยผู้ให้ข้อมูลมีลักษณะเช่นเดียวกับการรวบรวมข้อมูลระดับครัวเรือนเพียงแต่มีจำนวนแตกต่างกัน ได้แก่ เกษตรกรผู้ใหญ่ จำนวน 10-12 คน/หมู่บ้าน รวม 46 คน และบุตรหลานเกษตรกรอายุ 10-25 ปี จำนวน 5-10 คน/หมู่บ้าน รวม 28 คน โดยได้เลือกผู้ให้ข้อมูลด้วยเทคนิคการสุ่มเชิงทฤษฎีและรวบรวมข้อมูลตามแบบของการศึกษาทฤษฎีฐาน ซึ่งในการสัมภาษณ์กลุ่มดังกล่าวได้สร้างประเด็นหัวข้อย่อยเพื่อให้เป็นเครื่องมือในการรวบรวมข้อมูล

2. การวิเคราะห์ข้อมูล

ทำการวิเคราะห์ข้อมูลตามวิธีการศึกษาทฤษฎีฐานราก โดยเริ่มจาก (1) การเปิดรหัส (open coding) ด้วยการกำหนดรหัสด้วยการจำแนกหรือจัดกลุ่มข้อมูลตามประเด็นที่มีความหมายเข้าข่ายหรือเหมือนกัน (2) การสร้างแก่นรหัส (axial coding) ด้วยการเชื่อมโยงข้อมูลที่ได้ทำการเปิดรหัสแล้ว ให้เป็นแก่นหรือกลุ่มก้อนประเด็นเดียวกันจนเป็นมโนทัศน์หรือเนื้อหาสาระที่มีประเด็นหลักและรายละเอียดย่อย และ (3) การคัดเลือกรหัส (selective coding) ด้วยการบูรณาการผลที่ได้จากการสร้างแก่นรหัสแล้ว ให้เป็นข้อเสนอหรืออูัตติทางทฤษฎี (proposition) ที่อธิบายรูปแบบความ

สัมพันธ์เชิงเหตุ (case) ผล (effect) เหตุผล (reason) และการอำนวยให้เกิดผล (enabling) ของทฤษฎีฐานรากให้มีความชัดแจ้ง (explicit) โดยผลที่ได้จากการศึกษานี้ได้มีคำว่า ฐานราก (grounded) เป็นคำประกอบในประเด็นข้อค้นพบจากการศึกษาด้วย เช่น เป้าประสงค์ฐานราก บัณฑิตฐานราก เป็นต้น เนื่องจากเป็นข้อค้นพบจากการศึกษาโดยใช้วิธีการทฤษฎีฐานราก

ผลการศึกษาและวิจารณ์

1. คุณลักษณะทั่วไปในการคงอยู่ในอาชีพเกษตรของครัวเรือนเกษตรกร

จากผลการศึกษาจำแนกประเภทครัวเรือนเกษตรกรที่กล่าวในวิธีการศึกษาซึ่งพบว่าสามารถจำแนกได้ 3 ประเภทหลัก และ 6 ประเภทย่อยนั้น ได้นำผลดังกล่าวมาเป็นประเด็นศึกษาต่อเนื่องด้วยการ “เปิดรหัส” ตามแนวทางของการศึกษาทฤษฎีฐานราก โดยพิจารณาถึงคุณลักษณะฐานรากทั่วไปในการคงอยู่ในอาชีพเกษตรของระดับหน่วยการผลิตหรือครัวเรือนเกษตรกรแต่ละประเภทข้างต้น พบว่า ในระบบการทำมาหากินของครัวเรือนเกษตรกรได้มีกิจกรรมอย่างน้อยส่วนหนึ่งประกอบอาชีพเกษตร กล่าวคือ ในระบบการทำมาหากินของครัวเรือนเกษตรกรได้มีกิจกรรมอย่างน้อยส่วนหนึ่งประกอบอาชีพเกษตร โดยเฉพาะอย่างยิ่งการทำนาในฤดูฝน ซึ่งกิจกรรมอย่างน้อยส่วนหนึ่งประกอบอาชีพนั้นไม่ได้หมายความว่าสมาชิกส่วนหนึ่งของครัวเรือนทุกคนปฏิบัติแต่หากเป็นสมาชิกส่วนหนึ่งของครัวเรือนปฏิบัติ โดยสมาชิกครัวเรือนเกษตรกรส่วนใหญ่ยังตระหนักว่าครัวเรือนตนเองเป็นครัวเรือนฐานเกษตรกรรม ซึ่งพฤติกรรมดังกล่าวนี้พบในทั้ง 4 หมู่บ้านพื้นที่ศึกษา

จากนั้นได้ทำการ “สร้างแก่นรหัส” ตามแนวทางของการศึกษาทฤษฎีฐานราก เพื่อวิเคราะห์คุณลักษณะทั่วไปในการคงอยู่ในอาชีพเกษตรของครัวเรือนเกษตรกร พบว่า ครัวเรือนเกษตรกรมิได้ประกอบอาชีพเกษตรเพียงอย่างเดียว แต่หากเป็นการประกอบ

อาชีพที่มี “การเกษตรเป็นฐาน (farm based)” ดังนั้นในการศึกษาส่วนต่อไป จึงมุ่งศึกษาการคงอยู่ในอาชีพเกษตรของครัวเรือนเกษตรกรที่มีมุมมองเฉพาะการประกอบอาชีพเกษตรเพียงอย่างเดียวเท่านั้น แต่หากเป็นการประกอบอาชีพโดยครัวเรือนทำการเกษตรควบคู่กับอาชีพอื่นด้วย

2. เป้าประสงค์ของการประกอบอาชีพเกษตรของครัวเรือนเกษตรกร

ก่อนการศึกษากลยุทธ์การปรับตัวคงอยู่ในการประกอบอาชีพเกษตรของครัวเรือนเกษตรกรนั้น จำเป็นอย่างยิ่งที่ต้องทำความเข้าใจถึงเป้าประสงค์ของการประกอบอาชีพเพื่อเป็นพื้นฐานในการศึกษากลยุทธ์การปรับตัวดังกล่าวต่อไป ซึ่งจากผลศึกษาจำแนกประเภทครัวเรือนเกษตรกรดังที่กล่าวในวิธีการศึกษาที่พบว่าสามารถจำแนกประเภทครัวเรือนเกษตรกรได้เป็น 3 ประเภทหลักนั้น ได้นำมาเป็นพื้นฐานในการศึกษาเป้าประสงค์ของการประกอบอาชีพเกษตรของครัวเรือนเกษตรกร ด้วยการ “เปิดรหัส” ตามแนวทางของการศึกษาทฤษฎีสถานะ พบว่า เป้าประสงค์ในการประกอบอาชีพเกษตรของครัวเรือนเกษตรกรมีความแตกต่างกัน โดยพบว่า (1) ครัวเรือนที่ทำการเกษตรเพียงอย่างเดียวมุ่งสร้างรายได้จากการทำการเกษตรเป็นหลัก พบว่า มีในทุกหมู่บ้านพื้นที่ศึกษาแต่พบมากในหมู่บ้านที่มีเศรษฐกิจค่อนข้างไม่ดี ส่วน (2) ครัวเรือนที่ทำการเกษตรควบคู่กับอาชีพรับจ้าง สามารถจำแนกเป้าประสงค์ได้ 2 ลักษณะย่อย คือ (2.1) มุ่งทำการเกษตรเพื่อเป็นรายได้เสริมและหรือเพื่อยังชีพ ควบคู่กับการประกอบอาชีพรับจ้างเพื่อเป็นหารายได้หลัก พบว่า มีในทุกหมู่บ้านพื้นที่ศึกษาโดยเฉพาะอย่างยิ่งในหมู่บ้านที่มีเศรษฐกิจไม่ดี และ (2.2) มุ่งทำการเกษตรเพื่อเป็นรายได้หลักควบคู่กับการประกอบอาชีพรับจ้างเพื่อเป็นรายได้เสริม พบว่า มีในทุกหมู่บ้านโดยเฉพาะอย่างยิ่งในหมู่บ้านที่มีเศรษฐกิจดีและค่อนข้างไม่ดี ซึ่งการรับจ้างแรงงานดังกล่าวเป็นการจ้างกันกลับไปกลับมาซึ่งคล้ายกับการแลกเปลี่ยนแรงงานกันเอง (3) ครัวเรือนที่ทำการเกษตรควบคู่กับอาชีพอื่นที่ไม่ใช่รับจ้าง

พบว่า มีในทุกหมู่บ้านพื้นที่ศึกษาโดยเฉพาะอย่างยิ่งในหมู่บ้านที่มีเศรษฐกิจดีและค่อนข้างไม่ดี อย่างไรก็ตาม ยังไม่สามารถระบุที่มาของรายได้ได้อย่างชัดเจนว่า การประกอบอาชีพการเกษตรกับการประกอบอาชีพอื่น ส่วนใดเป็นรายได้หลัก รายได้เสริม หรือเพื่อยังชีพ ซึ่งผลการศึกษาเป้าประสงค์ของการคงอยู่ในอาชีพเกษตรของครัวเรือนเกษตรกรทั้ง 3 ประเภทดังกล่าวนี้ นำไปเป็นพื้นฐานในการศึกษากลยุทธ์การปรับตัวของเกษตรกรในการคงอยู่ในอาชีพเกษตรในลำดับต่อไป

จากผลข้างต้นได้นำมาประกอบในการ “สร้างแก่นรหัส” ตามแนวทางของการศึกษาทฤษฎีสถานะ พบว่า เป้าประสงค์ฐานรากของการประกอบอาชีพเกษตรของครัวเรือนเกษตรกรทั้ง 3 ประเภทหลัก มีเป้าประสงค์ที่เป็นไปในแนวเดียวกัน คือ การทำอาชีพเกษตรเพื่อให้ครัวเรือนสามารถดำรงชีพได้ จากการผลศึกษาข้างต้นชี้ให้เห็นว่า “รายได้” จากการประกอบอาชีพทางการเกษตรที่ครัวเรือนได้รับ เป็นตัวแปรที่สำคัญยิ่งที่ทำให้สมาชิกในครัวเรือนบางส่วนไปประกอบอาชีพอื่นควบคู่กับอาชีพเกษตรมากน้อยเพียงใด

จากผลการศึกษาที่รายได้จากการประกอบอาชีพทางการเกษตรที่ครัวเรือนได้รับ เป็นตัวแปรที่สำคัญยิ่งที่ทำให้สมาชิกในครัวเรือนบางส่วนไปประกอบอาชีพอื่นควบคู่กับอาชีพเกษตรมากน้อยเพียงใดนั้น สอดคล้องกับรายงานของ กัญจน์นิษฐ์ และ อรุณญา (2555) ที่รายงานว่า เกษตรกรล้วนต้องการพัฒนาความเป็นอยู่ของตนเองได้ด้วยรายได้ที่มีมากขึ้น มีความต้องการความมั่นคงในอาชีพ นอกจากนี้ วรรณ (2540) ได้รายงานที่สอดคล้องกันว่า การคงอยู่ได้ของผู้ประกอบอาชีพเกษตรขึ้นอยู่กับระดับรายได้สุทธิที่ได้รับจากการทำการเกษตรโดยในแต่ละปีต้องมากกว่าระดับพอยังชีพ ซึ่งการที่คงอยู่ได้ในอนาคตหรือไม่นั้น ขึ้นอยู่กับความมั่นคงหรือหลักประกันของกระแสรายได้ที่ครัวเรือนคาดว่าจะได้รับในอนาคต อีกทั้งผลการศึกษาสอดคล้องกับรายงานของ อภิศักดิ์ (2553) ที่รายงานว่า ครัวเรือนในภาคอีสานที่ยากจนจะต้องเผชิญกับความเปราะบาง ดังนั้นครัวเรือนต้องปรับตัว

เพื่อความอยู่รอด เช่น ในบางครัวเรือนที่สมาชิกต้องผันตัวเองไปเป็นแรงงานในต่างถิ่น ฯลฯ ซึ่งการย้ายรูปแบบดังกล่าวไม่ได้มุ่งทางเศรษฐกิจเท่านั้น แต่เป็นการบูรณาการเข้ากับวิถีชีวิตในท้องถิ่นรวมทั้งระบบจากภายนอกที่เข้ามาสู่ชุมชน ซึ่งเมื่อไม่มีอาชีพเสริมอื่นในชนบททำให้เกิดความจำเป็นต้องย้ายถิ่นเพื่อหารายได้และอนาคตที่ดีกว่า โดยมีครัวเรือนเกษตรกรจำนวนน้อยที่คงอยู่ด้วยการทำเกษตรอย่างเดียวโดยที่สมาชิกครัวเรือนไม่ย้ายถิ่น ซึ่ง ดุษฎี และ พรพิชญ์ (2552) และ Semyonov and Gorodzeisky (2008) ได้รายงานเกี่ยวกับการย้ายถิ่นเพื่อไปประกอบอาชีพอื่นนอกภาคเกษตรว่า นอกจากทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในด้านวัฒนธรรมแล้วยังก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางด้านเศรษฐกิจด้วย การย้ายถิ่นเข้าสู่เมืองใหญ่เพื่อหารายได้เกิดขึ้นอย่างต่อเนื่อง โดยครัวเรือนในหมู่บ้านได้รับเงินส่งกลับจากสมาชิกที่ย้ายถิ่นโดยได้นำเงินดังกล่าวมาใช้จ่ายในการดำรงชีพของครัวเรือนซื้อหาสิ่งอำนวยความสะดวก ตลอดจนใช้ในการลงทุนทำการเกษตรของครัวเรือน ซึ่งจากรายงานดังกล่าวแสดงให้เห็นว่าการการมีสมาชิกส่วนหนึ่งไปประกอบอาชีพอื่นนั้นเป็นการย้ายถิ่นของสมาชิกในครัวเรือนเพื่อให้สามารถดำรงชีพได้หรือเพื่อความอยู่รอด อีกทั้งยังสามารถนำรายได้จากการประกอบอาชีพอื่นมาลงทุนทำการเกษตรของครัวเรือน

3. แนวทางเชิงกลยุทธ์ในการปรับตัวคงอยู่ในอาชีพที่มีการเกษตรเป็นฐานของครัวเรือนเกษตรกร

จากผลการศึกษาลักษณะทั่วไปในการคงอยู่ในอาชีพเกษตรของครัวเรือนเกษตรกร และเป้าประสงค์

ของการคงอยู่ในอาชีพเกษตรข้างต้น ได้นำมาเป็นพื้นฐานในการถึงแนวทาง (approaches) เชิงกลยุทธ์ในการปรับตัวของครัวเรือนเกษตรกรในการคงอยู่ในอาชีพที่มีการเกษตรเป็นฐานด้วยการ “เปิดรหัสและสร้างแก่นรหัส” ตามแนวทางของการศึกษาทฤษฎีฐานราก พบว่าจากการศึกษาทั้ง 4 หมู่บ้านพื้นที่ศึกษา พบกลยุทธ์ในการปรับตัว (coping) ของเกษตรกรเพื่อลดความเสี่ยงไปในแนวเดียวกัน โดยพบว่า ครัวเรือนที่ทำการเกษตรเพียงอย่างเดียว ครัวเรือนที่ทำการเกษตรควบคู่กับอาชีพรับจ้าง (ซึ่งเป็นครัวเรือนส่วนใหญ่) และครัวเรือนที่ทำการเกษตรควบคู่กับอาชีพอื่นที่ไม่ใช่รับจ้าง โดยมีแนวทางฐานรากเชิงกลยุทธ์ในการปรับตัวให้คงอยู่ในอาชีพเกษตรของครัวเรือนเกษตรกร 4 แนวทางหลัก ซึ่งทั้ง 4 แนวทางหลักดังกล่าวมาจากการปรับตัวด้านกิจกรรมการผลิตทางการเกษตรของครัวเรือน และการปรับตัวด้านแรงงานในครัวเรือน ตลอดจนมีแนวทางกลยุทธ์เชิงรุกและเชิงรับที่ใช้ในการปรับตัว ได้แก่ แนวทางที่ 1 ปรับปรุงพื้นที่ทำการเกษตรให้เหมาะสม และหรือแสวงหาพื้นที่ใหม่ (ซื้อหรือเช่า) ในทำการเกษตร แนวทางที่ 2 สนับสนุนให้สมาชิกในครัวเรือนเกษตรกรไปประกอบอาชีพอื่นที่มั่นคงกว่า โดยยังมีสมาชิกในครัวเรือนส่วนหนึ่งยังคงทำการเกษตร แนวทางที่ 3 ปรับกิจกรรมการเกษตรของครัวเรือนให้สอดคล้องกับแนวโน้มความต้องการของตลาดในแต่ละฤดูกาลหรือช่วงของการผลิต และ แนวทางที่ 4 ปรับบทบาทหน้าที่ของแรงงานบางคนในครัวเรือนที่ทำการเกษตรอยู่แล้วให้ทำการเกษตรเป็นบางเวลาพร้อมกับการมุ่งไปทำอาชีพอื่นมากขึ้น (Table 1)

Table 1 Coping strategy approaches to the persistence in career with farming bases of farm households

Coping	Strategies approaches	
	Active strategies	Passive strategies
Coping in farming activity	1. Farmland improvement and find (buy or rent) new farmland for farming	3. Farming activity improvement under the trend of marketing demand in each season or duration
Coping in function role of labor in family	2. Encourage members of the household to another career as a stability income and also has some family members continue farming.	4. Farming activity improvement in each season under the trend of marketing demand

จากแนวทางเชิงกลยุทธ์ในการปรับตัวฯ ทั้ง 4 แนวทางหลักข้างต้นเห็นได้ว่ามี “แก่นรหัส” ที่เกิดจากการศึกษาทฤษฎีสถานารากทั้งแนวทางเชิงกลยุทธ์เชิงรุกและเชิงรับ ซึ่งการปรับตัวมีทั้งการปรับตัวด้านกิจกรรมการผลิตและการปรับตัวด้านบทบาทหน้าที่ของแรงงานในครัวเรือน โดย แนวทางที่ 1 เป็นกลยุทธ์เชิงรุกด้านการปรับตัวของกิจกรรมการผลิต แนวทางที่ 2 เป็นกลยุทธ์เชิงรุกด้านการปรับตัวของบทบาทหน้าที่ของแรงงานในครัวเรือน ส่วน แนวทางที่ 3 เป็นกลยุทธ์เชิงรับด้านการปรับตัวของกิจกรรมการผลิต และ แนวทางที่ 4 เป็นเป็นกลยุทธ์เชิงรับด้านการปรับตัวของบทบาทหน้าที่แรงงานในครัวเรือน ซึ่งในประเด็นนี้ United Nations Secretariat (1993) รายงานว่า รูปแบบกลยุทธ์ของครัวเรือนเกี่ยวกับการย้ายถิ่นแบ่งได้ 2 ลักษณะ คือ (1) กลยุทธ์เพื่อการอยู่รอด (survival migration) และ (2) กลยุทธ์เพื่อการเลื่อนฐานะทางเศรษฐกิจ (mobility migration) โดยกลยุทธ์แรกเป็นการกระจายความเสี่ยงและอาจนำมาสู่การย้ายถิ่นของหญิงวัยเยาว์ที่มีการศึกษาต่ำ โดยการย้ายถิ่นส่วนใหญ่ได้รับปัจจัยผลักดันในถิ่นต้นทาง ส่วนกลยุทธ์เพื่อการเลื่อนฐานะนั้นครัวเรือนต้องเลือกสมาชิกที่สามารถได้รับรายได้สูงสุดให้ย้ายถิ่น ซึ่งส่วนใหญ่เป็นผู้ชาย วัยหนุ่ม และผู้มีการศึกษาดี ซึ่งการย้ายถิ่นส่วนใหญ่เป็นผลจากปัจจัยดึงดูดในถิ่นปลายทาง

4. ข้อเสนอเชิงทฤษฎีสถานารากของเป้าประสงค์และแนวทางเชิงกลยุทธ์ในการปรับตัวการคงอยู่ในการประกอบอาชีพที่มีการเกษตรเป็นฐานของครัวเรือนเกษตรกร

จากผลการศึกษาข้างต้น สามารถเชื่อมโยงเป็นข้อเสนอทฤษฎีสถานารากของเป้าประสงค์และแนวทางเชิงกลยุทธ์การปรับตัวในการคงอยู่ในอาชีพเกษตรของครัวเรือนเกษตรกร ด้วยการ “คัดเลือกรหัส” ตามแนวทางของการศึกษาทฤษฎีสถานาราก โดยเริ่มจากคุณลักษณะทั่วไปของการคงอยู่ในอาชีพเกษตร พบว่าในระดับหน่วยการผลิตหรือระดับครัวเรือน เป็นการประกอบอาชีพที่มีการเกษตรเป็นฐาน กล่าวคือ ครัวเรือนเกษตรกรส่วนใหญ่ได้ประกอบอาชีพเกษตรเพียงอย่างเดียวแต่หากประกอบอาชีพอื่นด้วย และค้นพบว่าครัวเรือนเกษตรกรทั้งประเภทครัวเรือนที่ทำการเกษตรเพียงอย่างเดียวมุ่งสร้างรายได้จากการทำการเกษตรเป็นหลัก ครัวเรือนที่ทำการเกษตรควบคู่กับอาชีพรับจ้าง และครัวเรือนที่ทำการเกษตรควบคู่กับอาชีพอื่นที่ไม่ใช่รับจ้าง แต่ประเภทต่างก็เป้าประสงค์เดียวกัน คือ เพื่อให้ครัวเรือนสามารถดำรงชีพได้ ซึ่งปัจจัยที่สำคัญ คือ รายได้จากการประกอบอาชีพที่ครัวเรือนได้รับและสามารถทำให้ครัวเรือนเกษตรกรดำรงชีพได้ ดังนั้น รายได้ จึงเป็นตัวแปรที่สำคัญครัวเรือนเกษตรกรมีการประกอบอาชีพที่หลากหลายหรือการประกอบอาชีพเกษตรควบคู่กับอาชีพอื่นมากหรือน้อย โดยมีทั้งกลยุทธ์การปรับตัวเชิงรุกและเชิงรับ ได้แก่ การ

ปรับปรุงพื้นที่ทำการเกษตรให้เหมาะสมและหรือแสวงหาพื้นที่ใหม่ในการทำการเกษตร การปรับกิจกรรมการเกษตรของครัวเรือนให้สอดคล้องกับแนวโน้มความต้องการของตลาดในแต่ละฤดูกาลหรือช่วงของการผลิต การสนับสนุนให้สมาชิกในครัวเรือน

เกษตรกรไปประกอบอาชีพอื่นที่มั่นคงกว่าโดยยังมีสมาชิกในครัวเรือนบางคนยังคงทำการเกษตร และการปรับบทบาทหน้าที่ของแรงงานบางคนในครัวเรือนที่ทำการเกษตรอยู่แล้วให้ทำการเกษตรเป็นบางเวลาพร้อมกับการมุ่งไปทำอาชีพอื่นมากขึ้น

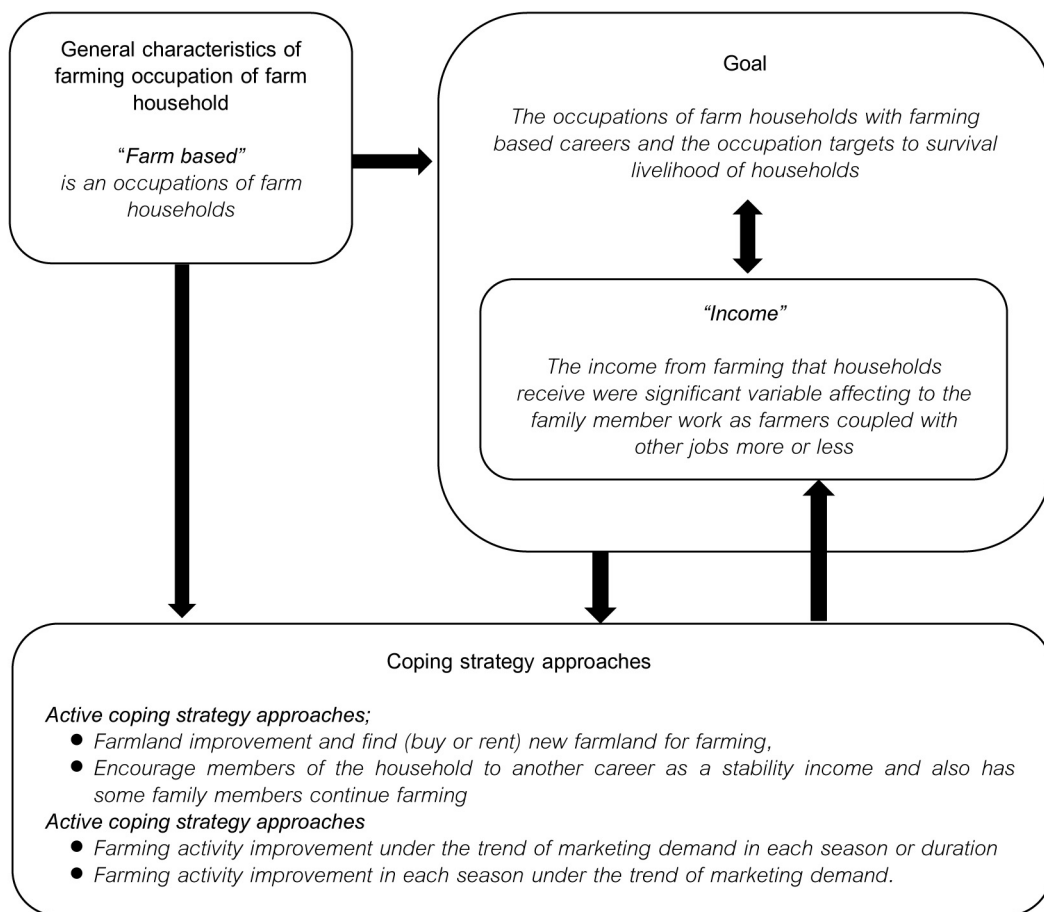

Figure 1 The proposition of grounded theory on goals and coping strategy approaches to the persistence in career with farming based of farm households

สรุปและข้อเสนอแนะ

หากพิจารณาทฤษฎีฐานรากในภาพรวมในระดับครัวเรือนแล้ว พบว่า การประกอบอาชีพของครัวเรือนเกษตรกรเป็นการประกอบอาชีพที่มีการเกษตรเป็นฐาน และถึงแม้ครัวเรือนเกษตรกรมีทั้งแบบลักษณะทำการเกษตรเพียงอย่างเดียว ทำการเกษตรควบคู่กับอาชีพ

รับจ้าง และทำการเกษตรควบคู่กับอาชีพอื่นที่ไม่ใช่รับจ้าง แต่ต่างก็มีเป้าประสงค์เดียวกันคือ เพื่อให้ครัวเรือนสามารถดำรงชีพได้ โดยรายได้จากการประกอบอาชีพทางการเกษตรที่ครัวเรือนได้รับเป็นตัวแปรที่สำคัญยิ่งที่ทำให้สมาชิกในครัวเรือนบางส่วนไปประกอบอาชีพอื่นควบคู่กับอาชีพเกษตรมากน้อยเพียงใด

จากการศึกษา พบว่า ครวัเรียนเกษตรกรรมมีกลยุทธ์ฐานรากในการปรับตัวในการคงอยู่ในอาชีพเกษตร 4 แนวทาง ได้แก่ (1) การปรับปรุงพื้นที่ทำการเกษตรให้เหมาะสมและหรือแสวงหาพื้นที่ใหม่ในการทำการเกษตร (2) การสนับสนุนให้สมาชิกในครัวเรือนเกษตรกรไปประกอบอาชีพอื่นที่มั่นคงกว่าโดยยังมีสมาชิกในครัวเรือนบางคนยังคงทำการเกษตร (3) การปรับกิจกรรมการเกษตรของครัวเรือนให้สอดคล้องกับแนวโน้มความต้องการของตลาดในแต่ละฤดูกาลหรือช่วงของการผลิต และ (4) การปรับบทบาทหน้าที่ของแรงงานบางคนในครัวเรือนที่ทำการเกษตรอยู่แล้วให้ทำการเกษตรเป็นบางเวลาพร้อมกับการมุ่งไปทำอาชีพอื่นมากขึ้น

ถึงแม้ผลการศึกษาทฤษฎีฐานรากมีข้อจำกัด คือ ไม่สามารถการนำไปปฏิบัติใช้ได้โดยตรง แต่ต้องนำทฤษฎีฐานรากที่ค้นพบนี้ไปศึกษาต่อยอดเพื่อเข้าใจพิชุจน์ทฤษฎีในบริบทของพื้นที่ก่อน อย่างไรก็ตามสามารถนำทฤษฎีฐานรากดังกล่าวมาเป็นแนวทางโดยทั่วไปในการกำหนดนโยบายได้ ดังนั้น ในระดับนโยบายควรมีการส่งเสริมความมั่นคงในการประกอบอาชีพโดยมีการเกษตรเป็นฐานซึ่งไม่จำเป็นการส่งเสริมการประกอบอาชีพทางการเกษตรใดๆ ก็ตาม ควรเน้นให้ครัวเรือนเกษตรกรสามารถดำรงชีพได้ ซึ่งรายได้ของครัวเรือนเป็นเป้าประสงค์หลักของครัวเรือนเกษตรกรในการประกอบอาชีพ นอกจากนี้ควรมีการทำความเข้าใจกลยุทธ์การปรับตัวของครัวเรือนเกษตรกรเพื่อให้ส่งเสริมอาชีพเกษตรให้สอดคล้องกับกลยุทธ์ฐานรากในการปรับตัวของครัวเรือนเกษตรกร ซึ่งการปรับตัวดังกล่าวเป็นการปรับตัวเพื่อหารายได้ให้เพียงพอต่อการดำรงชีพได้ของครัวเรือน อนึ่ง สำหรับการดำเนินการส่งเสริมอาชีพเกษตรในระดับพื้นที่นั้น ควรนำข้อค้นพบทฤษฎีฐานรากจากการศึกษานี้ไปเป็นพื้นฐานในการศึกษาต่อยอดเชิงประยุกต์หรือเชิงปฏิฐานนิยมในพื้นที่เป้าหมายเพื่อทำให้เข้าใจถึงรายละเอียดของเป้าประสงค์และแนวทางเชิงกลยุทธ์ฐานรากในการปรับตัวคงอยู่ในอาชีพที่มีการเกษตรเป็นฐานก่อนการดำเนินโครงการส่งเสริมอาชีพเกษตรสู่บุคคลในพื้นที่เป้าหมาย

คำขอบคุณ

ขอขอบผู้รู้และคุณเกษตรกรที่ให้ข้อมูลอันเป็นประโยชน์ในการวิจัยนี้ ขอขอบคุณกองทุนวิจัยคณะเกษตรศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น ที่สนับสนุนงบประมาณในการวิจัยนี้

เอกสารอ้างอิง

- กัญจน์นิษฐ์ กำเนิดเพชร และ อรุณญา คัมภีรานนท์. 2555. การทำอาชีพการเกษตรให้เป็นอาชีพที่มีเกียรติ. วิชาการปริทัศน์. 20(6): 5-8.
- ฉัตรทิพย์ นาถสุภา. 2553. การเป็นสมัยใหม่กับแนวคิดชุมชน. สำนักพิมพ์สร้างสรรค์, กรุงเทพฯ.
- ชาย โพธิ์ลีตา. 2556. ศาสตร์และศิลป์แห่งการวิจัยเชิงคุณภาพ. พิมพ์ครั้งที่ 6. สถาบันวิจัยประชากรและสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล. อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง, กรุงเทพฯ.
- ดุชนิ อายุวัฒน์ และ พรเพ็ญ ปานคำ. 2552. การย้ายถิ่นและความอยู่ดีมีสุขของครัวเรือนในชนบทอีสาน. วารสารประชากร. 1: 55-72.
- นาถภรณ์ หะวานนท์. 2539. ทฤษฎีฐานราก: ทางเลือกในการสร้างองค์ความรู้. หน้า 97-108. ใน: พัฒนศึกษาศาสตร์: ศาสตร์แห่งการเรียนรู้และถ่ายทอดการพัฒนา. บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, กรุงเทพฯ.
- ยศ บริสุทธิ. 2551. แนวทางเชิงระบบสำหรับการวิเคราะห์ระบบเกษตรเพื่อการพัฒนา. เก่นเกษตร. 36: 352-367.
- วรรณา ประยุกต์วงศ์. 2540. ปัจจัยที่มีผลต่อการคงอยู่ในระบบเกษตรทางเลือกของเกษตรกร : ศึกษาเฉพาะกรณีในจังหวัดขอนแก่น. วิทยานิพนธ์เศรษฐศาสตร์มหาบัณฑิต สาขาวิชาเศรษฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- สำนักงานพัฒนาชุมชนจังหวัดศรีสะเกษ. 2555. ข้อมูล จปฐ. ปี 2554. จังหวัดศรีสะเกษ. สำนักงานพัฒนาชุมชนจังหวัดศรีสะเกษ กรมการพัฒนาชุมชน กระทรวงมหาดไทย.
- สำนักงานสถิติแห่งชาติ. 2554. สถิติพื้นฐานที่เป็นอนุกรมเวลา สำนักงานสถิติแห่งชาติ. สำนักงานสถิติแห่งชาติ กระทรวงเทคโนโลยีสารสนเทศและการสื่อสาร, กรุงเทพฯ.
- สุจินต์ สิมาร์ักษ์ และ สุเกสสินี สุภธีระ. 2530. การประเมินสถานะชนบทแบบเร่งด่วน. กลุ่มวิจัยระบบการทำฟาร์ม มหาวิทยาลัยขอนแก่น, ขอนแก่น.
- อภิศักดิ์ ธีระวิสิษฐ์. 2553. การเสริมสร้างภูมิคุ้มกันทางสังคมของครัวเรือนอีกสามในยุคลูกาภิวัตน์. วารสารมนุษยศาสตร์ สังคมศาสตร์. 27(2): 1-27.
- อนันท์ กาญจนพันธุ์. 2549. วัฒนธรรมทางเศรษฐกิจในเศรษฐกิจไร้วัฒนธรรม. โครงการจัดพิมพ์คปไฟ, กรุงเทพฯ.

- Charmaz, Kathy. 2006. Constructing grounded theory: A practical guide through qualitative analysis. Sage Publications, Inc, London.
- Glaser, Barney G., and Anselm L. Strauss. 1967. The discovery of grounded theory: Strategies for qualitative research. Aldine, Chicago.
- Semyonov, M., and A.Gorodzeisky. 2008. Labor migration, remittances and economic well-being of households in the Philippines. Population Resources Policy Review. 27: 619-637.
- Strauss, Anselm L., and Juliet M. Corbin. 1998. Basics of qualitative research: Techniques and procedures for developing grounded theory. 2nd ed. Thousand Oaks, Sage Publications, Inc., CA.